

ное право: Учебник / Под ред. проф. И.Б. Новицкого и проф. И.С. Перетерского. М., 1996. 12. Синайский В.Н. Русское гражданское право. (Классика российской цивилистики). М., 2002. 13. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву. Саратов, 1973. 14. Подопригора А.А. Основы римского гражданского права: Учеб. пособие. К., 1990. 15. Гражданское право. Учебник. Часть 1. Изд. второе, перераб. и доп. / Под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. М., 1996. 16. Советское гражданское право: Учебник. В 2-х томах. Т.1. Илларионова Т.И., Кириллова М.Я., Красавчиков О.А. и др.; Под ред. О.А. Красавчикова. 3-е изд., испр. и доп. М., 1985. 17. Гражданское право Украины: [Учебник для вузов системы МВД Украины]. Часть 1/ А.А. Пушкин, В.М. Самойленко, Р.Б. Шишка и др.; под ред. проф. А.А. Пушкина, доц. В.М. Самойленко. Х., 1996. 18. Цивільне право України: Підручник: У 2-х кн. Книга перша/ О.В. Дзера, Д.В. Боброва, А.С. Довгерт та ін.; За ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. К., 2002. 19. Гражданское право: В 2 т. Том 1: Учебник. Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. М., 1994.

Надійшла до редколегії 01.02.04

Н.А. Романенко

РОЗВИТОК ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА ЗЕМЛЮ У ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

Питання щодо законодавчого закріплення права власності на землю завжди було актуальним. Для всебічного його висвітлення важливим і необхідним, на погляд автора, є вивчення історичного досвіду.

Виняткова складність реформування земельних відносин об'єктивно змушує звернутися до тих періодів розвитку держави, які у цьому відношенні були для України, як частини Російської Імперії, особливо важливими, зважаючи на соціально-економічну та політичну ситуацію в державі.

Дві історично обумовлені події минулого мали безпосередній вплив на земельні правовідносини на терені України. Це – скасування кріпосного права у 1861 р. та реформа 1906 р.

Основні перетворення у сфері земельних відносин, які докорінно змінили земельно-правовий устрій держави, випливають з реформи 1861 р. Необхідність проведення реформи була викликана багатьма обставинами. З одного боку, кріпосні відносини гальмували розвиток виробничих сил не тільки у сільському господарстві, але й у промисловості. З іншого боку, поразка у Кримській війні (1853–1856 рр.) викликала активізацію селянського руху. Таким чином, соціально-політична атмосфера середини XIX ст. об'єктивно призвела до необхідності скасування кріпосного права [1, с.315–316].

У 1857 р. створюються відповідні державні комітети з підготовки реформи. У лютому 1859 р. з'являються губернські комітети, які розробили три основні групи пропозицій щодо реформи, а саме такі:

- 1) що не дозволяли ніякого звільнення селян та передбачали лише дрібні зміни в земельних відносинах;
- 2) що передбачали звільнення селян без землі;
- 3) що передбачали звільнення селян із землею.

Наслідком вивчення державою цього питання стало підписання Олександром II 19 лютого 1861 р. Маніфесту про скасування кріпосного права. Цей документ відіграв роль найважливішої правової основи проведення земельної реформи [2, с.225].

Згідно з Маніфестом, кріпосне право скасовувалося назавжди, а селянам надавалися права вільних селян як особисті, так і майнові. Поміщики зберігали за собою власність на усі землі, що їм належали, але були зобов'язані надати у користування селянам «садибну осілість» та польовий наділ «для забезпечення їх побуту та для виконання їх обов'язків перед урядом та поміщиком». За користування землею селяни повинні були відбувати панщину та сплачувати оброки, а також не мали права відмовитися від цієї землі протягом 9 років. Наділення селян землею та повинністю визначалися за добровільною згодою між паном та селянином.

Таким чином, хоча селяни і не ставали власниками землі, але, на відміну від дореформеного періоду, вони ставали суб'єктами особливого виду майнового права на землю – права постійного користування. Вони мали право за згодою пана купувати садибну осілість та інші угіддя, а також польові землі. При цьому викупування присадибних земель регулювалося місцевими положеннями, а інших – загальними законами. При отриманні земельних ділянок у власність усі земельні відносини між селянином та поміщиком припинялися. Кожен селянин міг придбати у власність усе нерухоме майно та вчиняти з ним угоди згідно із загальними законами [3].

Для отримання земель у свою власність селянам надавалася державна допомога у вигляді позики строком на 49 років під відповідні відсотки. Поміщикам за продану землю держава виплачувала усю суму кредитними паперами.

Земля купувалася окремим селянином (фізичною особою) або громадою (юридичною особою), яка розпоряджалася цією землею на власний розсуд. Сільська громада складалася з селян, які мешкали на землі одного поміщика. Вона могла складатися з одного поселення або частини його, або з декількох дрібних поселень. Громада мала право надавати земельну ділянку власнику у приватну власність або залишати його у спільному володінні. Ділянки землі, які були набуті не всією громадою, а окремим власником, складали окрему власність кожного та переходили у спадок.

Продаж земельної ділянки її власником, що придбав її у сільської громади, був деякою мірою обмеженим: протягом перших 9 років з моменту придбання земельної ділянки вона могла бути продана тільки одному з членів громади, а після закінчення цього терміну – будь-якій сторонній особі. Таким чином, як наслідок земельної реформи 1861 р., суб'єктами права власності на землю сільськогосподарського призначення були поміщики, селяни та громада як юридична особа [3, с.84–87].

Громадське землекористування потребує особливого розгляду, оскільки воно було предметом ідеологічної боротьби серед політиків та представників науки як у дореволюційний, так і у сучасний період створення та реформування земельного законодавства.

З юридичної позиції структура громадського землекористування являється собою наступне. При визнанні громади суб'єктом права власності на землю садибна земля кожного селянського двору залишалася у спадковому користуванні родини, котра мешкала на цій землі, та переходила за спадком згідно з звичайним порядком спадкування. Щодо польової землі, то

вона знаходилася у громадському користуванні селян, при якому усі сільськогосподарські угіддя розподілялися за згодою, відповідно до кількості осіб, а панщину, яка була покладена за цю землю, відбували разом. При цьому надані у користування селян громадські землі могли підлягати поділу, який відбувався за згодою 2/3 усіх домовласників села.

Реформа зберегла у руках селян значну частину земельної площі, яка знаходилася у їх постійному користуванні. Але вони отримали її зовсім не безкоштовно. Не одному поколінню довелося нести за неї тяжкі платежі у вартості, свідомо завищеній від справжньої вартості. Ці платежі супроводжувалися особливою викупною операцією у формі земельного кредиту. При цьому позикове забезпечення не вимагало волевиявлення тих, кому воно призначалося, а позики призначалися всупереч волі, причому на викуп землі, яку селянин вже давно вважав своєю, тому вважав несправедливим сплачувати за неї.

З іншого боку, порядок кредитування не накладав окремих обов'язків на державу, яка вважала можливим змінювати умови користування землею, на сплату якої надавалася позика, не зобов'язувала платників чергою, суттєво змінюючи у свою користь ставки сплати відсоткових паперів, що видані спеціально для забезпечення позик, не приводила у залежність ставки кредитних платежів та платежів земельної позики. До виходу на викуп селяни повинні були виплачувати щорічно у вигляді панщини або відробляти суму, яка суттєво перевищує річний викупний платіж, у деяких випадках при виході на викуп – ще й одночасну доплату до нього, розмір якої залежав від домовленості з поміщиком.

Загальним підсумком реформи 1861 р. можна вважати скасування кріпосного права та прискорення розвитку ринково-капіталістичних відносин, що охопили частину селянства. Важкість викупу землі, влада громади, яка посилилася після прийняття закону від 14 грудня 1893 р., який заборонив вихід з неї, а також слабкий відсталий землеустрій та постійно зростаюче малоземелля все більш загострювали невдоволеність багатомільйонного селянства. Тому з необхідністю ставало питання про подовження земельної реформи.

Подальша реформа увійшла у історію під ім'ям її автора та організатора П. Столипіна. Початок реформи відносять до виходу Указу Імператора Миколи II від 6 листопада 1906 р. Реформа розроблялася протягом чотирьох років кількома комісіями та радами. Столипінське аграрне законодавство не було витвором лише однієї людини – П.А. Столипіна, воно ретельно розроблялося і планувалося його попередниками: комісія В. Гурка, проекти С.Ю. Вітте, з'їзд уповноважених дворянських комітетів [4, с.27]. Головним змістом реформи було руйнування громади та розвиток приватної селянської земельної власності. Дозволом продажу та купівлі ділянок полегшувався відхід бідноти з сіл та відбувалася концентрація землі у власності заможних селян. Отримання від селян викупних платежів за належні ділянки було скасовано з січня 1907 р. [5].

Першою підставою реформи 1906 р. став Іменний Височайший Указ від 9 листопада 1906 р., який підтверджував скасування з січня 1907 р. ма-

ніфесту від 3 листопада 1905 р. викупних платежів за надільні землі та проголошував для селян-членів громади право вільного виходу з неї з закріпленням у власність окремих господарів, що переходять до приватного володіння, ділянок з мирського наділу. Також цей Указ приписував усунути усі перешкоди, які існували у діючому законодавстві, до одержання селянами прав на надільні землі та містив у собі наступні основні положення.

Кожен власник, що володіє надільною землею, на праві громади може у будь-який час вимагати закріплення за собою у приватну власність належну йому частину зазначеної землі.

Власники, за якими закріплені в приватну власність ділянки від громадської землі, зберігають за собою право користування у незмінній частці іншими угіддями, які передаються на особливих підставах, а також право користування угіддями, які не підлягають поділу.

Вимоги до закріплення у приватну власність частки громадських земель подаються до громади, яка у місячний термін більшістю голосів визначає ділянки, що підлягають передаванню у володіння господарів. Якщо протягом цього терміну громада не визначається з рішенням, то надання земельної частки відбувається на місці земським начальником, який розглядає усі питання, які виникають по суті, та виносить свою постанову.

Кожен власник, за яким закріплені ділянки землі, має право у будь-який час вимагати, щоб громада надала йому замість цих кількох ділянок відповідну ділянку за можливістю «до одного місяця».

Іменний Височайший Указ від 9 листопада 1906 р. надавав можливість для забезпечення дрібної власності, для переходу до відрубного володіння і, як мета, – можливість збільшення врожайності селянського господарства.

До реформи форми землевласності та землекористування були дуже різноманітні, що пояснювалося відмінностями як природних умов, так і історичної долі населення. Землекористування практично зберігало феодальний характер, тоді як разом з буржуазною приватною власністю, яка формувалася у той період, з'являлися інші види власності на землю.

Перетворюючись у об'єкт права приватної власності селян, землі включалися до обігу, тобто могли продаватися та купуватися. При цьому з метою запобігання утворення значних землеволодінь та спекуляції землею Законом «Про зміни і доповнення деяких постанов про селянське землеволодіння» від 14 червня 1910 р. була встановлена заборона на накопичення у межах одного повіту шляхом купівлі або прийняття у дар землі понад 6 наділів на одну особу. Таким чином, виходячи з громади, селянин отримував право на виділення окремої земельної ділянки «до одного місяця», на закріплення її у власність з усіма наступними юридичними наслідками, іншими словами, право продавати цю землю, надавати її у оренду тощо [4, с.29].

Ставлення до реформи 1906 р. у подальші роки було різним як між учасниками реформи, так і серед економістів та істориків післяжовтневого періоду. Останні частіше характеризували її негативно, і тільки на початку 90-х рр. минулого сторіччя почали з'являтися роботи, у яких відзначалися її позитивні риси. Аграрна реформа 1906 р. оцінювалася як безпрецедентна за темпами, масштабом та глибиною трансформації консервативно-

патріархального устрою у сільському господарстві у прогресивний тип господарювання. При цьому побоювання, пов'язані із концентрацією великих земельних наділів у руках «кількох багатіїв» не виправдалися. Певна диференціація села була неминуча. Селяни, які не мали можливості прогнати за рахунок сільського господарства, продавали свої наділи та переселилися в міста, надаючи робочу силу у промисловість. Основна кількість селян змогла зберегти та збільшити свої наділи. Столипінські перетворення призвели не до поляризації села, а до узагальнення основ дрібнотоварного та селянського господарства. У протигагу ствердженням про насильницьке руйнування громади відзначалося, що Столипін зруйнував не громаду взагалі, а тільки її застарілу форму, яка утримувала селян у кріпосній залежності шляхом кругової поруки. Відмирили слабкі громади, а життєздатні продовжували існувати поряд з хутірськими господарствами.

Таким чином, важливе місце у регулюванні земельного ринку займає земельне та цивільне законодавство. Тільки їх сумісне використання у ринкових відносинах дасть змогу у повній мірі дотриматися інтересів як власника землі, так і держави.

Як свідчить досвід Української держави, а також досвід багатьох іноземних держав, головним у питаннях управління земельними ресурсами є чітко розмежування земельного та цивільного законодавства, розмежування повноважень у сфері регулювання земельних відносин між державою та іншими суб'єктами земельних відносин, а також питання регулювання відносин власності та перерозподілу землі між різноманітними суб'єктами та сферами економіки в умовах ринку землі.

Список літератури: 1. Субтельний О. Україна. Історія. К., 1993. 2. Наш Г. Історія українського народу. К., 1993. 3. Історія. Навчальний посібник. Х., 1998. 4. Український селянин. Збірник наукових праць. Ч., 2002. 5. Дорошенко Д. Нарис історії України. К., 1992. 6. Рибалка І. Історія України: дорадянський період. К., 1991.

Надійшла до редколегії 19.01.04

О.М. Перунова

СУДОВЕ РІШЕННЯ ЯК ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ДОКУМЕНТ

При здійсненні правосуддя суд виконує багато різних за своїм змістом і юридичним характером процесуальних дій: вирішує справу по суті чи закінчує справу без винесення рішення; вирішує клопотання сторін, третіх осіб тощо. Судження і волевиявлення суду з цих або інших питань мають владний характер і втілюються у відповідну процесуальну форму – у форму процесуальних постанов [1, с.288].

Постанови суду залежно від змісту питання, яке вирішується судом, поділяються на два види: рішення, якими вирішується справа по суті і які дають відповідь на позовні вимоги сторін, скарги і заяви у справах, що виникають з адміністративно – правових відносин, і справах окремого провадження; ухвали, якими вирішуються всі інші питання, що виникли у ході розгляду і вирішення справи [2, с.418].